

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ І СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УРСР (20-ті – середина 50-х рр. ХХ ст.)

На основі історичних документів та фактів, насамперед постанов ЦК ВКП(б), досліджуються закономірності формування і функціонування системи юридичної освіти в УРСР (20-ті – середина 50-х рр. ХХ ст.).

Ключові слова: юридична освіта, радянська система освіти, вища школа, університети, тоталітарна система.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що сьогодні Україна перебуває на шляху реформування системи освіти. Створення якісної та ефективної моделі вищої юридичної освіти, її подальше вдосконалення та функціонування в сучасних умовах, успішність законотворчої та нормотворчої діяльності неможливі без узагальнення та врахування досвіду попередніх поколінь, їх теоретичних і практичних здобутків. Дослідження та результати аналізу механізмів правового регулювання радянської системи юридичної освіти Української РСР можуть бути використані для побудови якісної, сучасної системи підготовки кваліфікованих юристів.

У цьому контексті наша **мета** полягає у тому, щоб на основі аналізу зібраних матеріалів виявити закономірності організаційно-правових основ формування, становлення та функціонування системи юридичної освіти в УРСР (20-ті – середина 50-х рр. ХХ ст.).

Стан дослідження. Необхідно зазначити, що окремі аспекти окресленої у статті проблематики були предметом вивчення істориків та правників різних поколінь. Зокрема це: Ю.С. Шемшученко, А.Ф. Шебанов, О.М. Мироненко, І.Б. Усенко, Б.М. Бабій, І.Я. Терлюк, С.А. Макаручук, Б.Й. Тишик, О.Ю. Осмоловська, С.В. Герегова, Т.В. Марусик, А.М. Гуз та ін.

Виклад основних положень. Становлення радянської системи юридичної освіти проходило у надзвичайно важких умовах. Період з кінця 20-х років минулого століття і до початку Великої Вітчизняної війни був одним із найдраматичніших для юридичної освіти й науки в Україні. Це було викликано тим, що вони виявилися фактично

заручниками створеної у той час централізованої командно-адміністративної системи партійно-державного керівництва країною. Культ особи Сталіна, його помилкова «теорія» загострення класової боротьби в процесі будівництва соціалізму, істотне зниження рівня демократизації радянського суспільства, законності, а також свавілля і масові репресії негативно вплинули на стан і характер юридичної освіти, намагаючись зробити її слухняною служницею радянської тоталітарної системи, апологетом і коментатором політико-правових рішень [1, с. 15].

У кінці 20-х та на початку 30-х рр. ХХ ст. юридична освіта УСРР-УРСР перебувала у кризовому стані. В республіці не було жодного юридичного навчального закладу. На межі повного занепаду здійснювалась підготовка спеціалістів із середньою юридичною освітою [1, с. 15].

Необхідність різко розширити масштаби підготовки кваліфікованих юристів для судово-прокурорських органів, органів державної влади й управління призвело до відокремлення у 30-ті роки юридичних факультетів зі складу університетів і перетворення їх на самостійні інститути [2, с. 98]. Через відсутність класичної університетської освіти зменшилась кількість висококваліфікованих науковців, професорсько-викладацьких кадрів, були втрачені науково-освітні університетські традиції впав загальний рівень вищої юридичної освіти.

У вирішенні важливих та складних проблем, які стояли перед юридичною освітою та наукою, велику роль відіграла проведена в середині 30-х рр. організаційна перебудова системи науково-дослідних установ і вузів. Цьому сприяла реорганізація всієї системи наукових установ у сфері суспільних наук. На цьому етапі формування і становлення юридичної освіти всі установи Радянського Союзу підпорядковувались Російській Академії наук. З цією метою у 1938 р. в Академії наук було створено вісім відділів освіти, серед них – Відділ економіки і права, у який входили представники юридичного профілю. Передача юридичних досліджень у систему Академії наук, створення Відділу економіки і права зміцнило наукові й організаційні зв'язки радянської системи юридичної освіти та науки. У 1938 р. було також створено нову юридичну науково-дослідну установу – Всесоюзний інститут юридичних наук Наркомату юстиції УСРР [2, с. 69–71]. У 1940 р. всі юридичні інститути, які знаходились у підпорядкуванні республіканських Наркоматів юстиції, були передані у безпосереднє підпорядкування Народного комісаріату юстиції УСРР. Цей захід підвищив та покращив рівень підготовки юристів шляхом об'єднання методичного

керівництва і централізованої організації підготовки й розподілення науково-педагогічних працівників [2, с. 94].

Одночасно з організацією системи наукових установ у середині 30-х рр. для наукових і науково-педагогічних працівників були введені вчені ступені кандидата і доктора наук та персональні вчені звання професора, доцента, старшого наукового співробітника [2, с. 71]. З приводу цього було прийнято постанови РНК СРСР від 13 січня 1934 р. «Про вчені ступені та звання» та «Про порядок встановлення вчених ступенів та звань» від 20 березня 1937 р. Цими постановами було визначено коло осіб, яким надавалось право здобувати вчені ступені та звання, порядок їх присвоєння й органи, на які покладалось це завдання. Крім того, зросла кількість галузей наук, у тому числі й юридичних, за якими відбувалось надання вчених ступенів кандидата і доктора наук. Дослідники зауважують, що введення вчених ступенів та звань сприяло покращенню наукової кваліфікації професорсько-викладацьких кадрів, посиленню вимог до них, піднесло рівень науково-дослідної діяльності та покращило якість викладання навчальних дисциплін [3, с. 10].

З другої половини 20-х та до кінця 30-х рр. ХХ ст. на території України розгорнула свою роботу радянська репресивна система. Партія більшовиків та її каральні органи, нехтуючи правом, утверджували тоталітарний режим. В Україні репресивну політику щодо національної освіти й науки здійснювала ВКП (б) [4]. Репресії стосувалися всіх сфер радянського життя, не оминули вони і юридичну освіту, а також українську інтелігенцію [5, с. 128]. Жертвами політичних репресій сталінського тоталітарного режиму стали науковці, професорсько-викладацький склад та студенти навчальних установ, що, своєю чергою, завадило прогресивному розвитку правової освіти. Командно-адміністративна система, що функціонувала у цей час, потребувала не творчих людей з якісною освітою, а виконавців – «гвинтиків» державного механізму, здатних беззаперечно проводити волю керівництва [6].

Радянська тоталітарна система командно-адміністративного типу відчула наслідки негативного ставлення до юридичної освіти, допущених помилок та прорахунків у її організації. 5 березня 1935 р. було прийнято постанову ЦВК і РНК СРСР «Про заходи по розгортанню та поліпшенню правової освіти», відповідно до якої з метою покращення рівня підготовки юридичних кадрів, особливо для органів суду, прокуратури, слідства, держарбітражу, передбачалося створити у Москві Всесоюзну правову академію при ЦВК СРСР із дворічним строком

навчання; розширити мережу вищих юридичних учбових закладів; організувати середні юридичні школи з річним строком навчання і шестимісячні курси перепідготовки працівників правоохоронних органів у республіках. Було вжито і заходів для розширення діяльності щодо середньої юридичної освіти в Україні. З 1935 р. почали функціонувати річні, а згодом дворічні юридичні школи у Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі. Їх роботою керував Народний комісаріат юстиції УРСР. Ці школи деякий час діяли в Україні і після Великої Вітчизняної війни [1, с. 23].

На виконання наведеної постанови з середини 30-х рр. було вирішено повернутися до університетської форми освіти. Відкрилися державні університети з юридичними факультетами у Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі. У зв'язку з возз'єднанням Західної України з Українською РСР у 1939 р. до системи вищої юридичної освіти республіки було включено і юридичний факультет Львівського державного університету [1, с. 23]. Налагодження роботи юридичного факультету Львівського університету здійснювалося на основі впровадження у ньому системи радянської юридичної освіти. На практиці це означало перебудову роботи факультету відповідно до «марксистсько-ленінських ідеологічних засад» за навчальними планами та програмами радянських юридичних вузів [7, с. 141]. Основна мета цих заходів полягала у спрямуванні навчального процесу та наукових досліджень працівників факультету на розв'язання завдань, які стояли перед радянським правознавством загалом.

Важливу роль у впорядкуванні навчального процесу в юридичних вузах відіграла постанова ЦВК і РНК від 23 червня 1936 рр. «Про роботу вищих учбових закладів і про керівництво вищою школою». Цією постановою у вузах встановлювався такий навчальний режим, за якого підвищувалася роль професорсько-викладацького складу, було чітко встановлено права директорів вузів, впорядковані правила прийому до вищих навчальних закладів. У постанові підкреслювалось, що без науково-дослідної роботи вищі навчальні заклади не можуть здійснювати на рівні вимог тогочасної науки підготовку спеціалістів, покращення та підвищення їхньої кваліфікації. Реалізація цієї постанови в юридичних інститутах дозволила суттєво покращити організацію навчальної і наукової роботи. Було встановлено три основні форми занять студентів із викладачами: лекції, семінарські та практичні заняття. У навчальних планах юридичних вузів існували курси радянсько-державного, адміністративного і фінансового права. На збільшення

вимог до знань студентів з 1936/37 навчального року для осіб, які закінчували юридичні інститути та юридичні факультети університетів, були введені державні екзамени [2, с. 50].

Дослідники зауважують, що на цьому етапі становлення правової освіти держава не надавала особливого значення шкільній правовій освіті. Цей напрям освіти розвивався у зв'язку з необхідністю забезпечення народного господарства фахівцями-юристами із середньою та вищою освітою. Очевидно, про викладання правознавства у школах не йшлося насамперед тому, що саме у ці роки зміцнюється тоталітарна система в державі, яка була не зацікавлена в поширенні правових знань серед широких верств населення [4].

Таким чином, організаційно-правові заходи, здійснені у другій половині 30-х рр., вплинули на кількісні показники щодо підготовки кадрів для правоохоронних органів України [1, с. 23]. Розвиток системи вищих юридичних навчальних закладів у довоєнні роки характеризувався подальшим розширенням мережі юридичних вузів і зростанням чисельності студентів. Так, певне уявлення про кількісні показники роботи стаціонарних юридичних навчальних закладів республіки у цей час дають такі дані: упродовж 1938–1939 навчального року ці заклади закінчило 1446 працівників системи Народного комісаріату юстиції УРСР, з них 770 – працівники суду, 250 адвокатів, 58 нотаріусів [1, с. 23]. Кількість юридичних інститутів УРСР у 40-х рр. сягала десяти, а студентів, які навчались на стаціонарній формі навчання – 5900 осіб [2, с. 93].

Потреба у підготовці та розширенні юридичних кадрів була зумовлена також тим, що чимало профільних фахівців у цей період стали жертвами необґрунтованих сталінських репресій. Створена Сталіним атмосфера страху, сваволі та беззаконня придушувала будь-яку творчу думку. Все це негативно позначилось і на рівні підготовки юридичних кадрів та на науковій роботі [1, с. 24]. Радянська влада утверджувалася на західноукраїнських землях для того, щоб остаточно перетворити цей регіон на частину СРСР. Для цього необхідно було вчинити розправу над усіма непокірними, передусім над національно свідомою частиною суспільства: вчителями, діячами науки, культурно-освітніх закладів. Сталінському режимові не потрібна була інтелігенція в традиційному розумінні цього слова: він «кував» кадри «червоних спеціалістів», здатних сприймати всі директиви «зверху» і беззастережно втілювати їх у життя. Найбільші надії покладалися на викладацькі кадри, які мали виховувати молоде покоління в дусі відданості соціалі-

стичним ідеалам [8]. Тож зміцнення тоталітарного режиму заважало вільному розвитку юридичної освіти.

Поряд із стаціонарною формою навчання активно розвивалась заочна форма підготовки спеціалістів. Для розвитку заочної форми юридичної освіти велике значення мала постанова СНК СРСР від 29 серпня 1938 р. «Про вище заочне навчання». Цією постановою було заборонено здачу екзаменів у заочних інститутах на основі письмових робіт та введено обов'язкову усну форму здачі екзаменів і заліків за всіма дисциплінам навчального плану. Суттєво було розширено трудові пільги для студентів-заочників. Відповідно до цієї постанови 2 жовтня 1939 р. Нарком юстиції УРСР видав наказ «Про вище заочне навчання», згідно з яким у складі Всесоюзного заочного інституту (ВЮЗІ) були організовані і безпосередньо підпорядковані йому 15 філіалів та широка мережа навчально-консультативних пунктів, а також передбачено низку заходів, спрямованих на покращення методичної і навчальної роботи [2, с. 94].

Важливе місце в організації навчальної роботи юридичних вузів посідала підготовка навчальних посібників з теорії та історії держави і права, міжнародного приватного права, радянського судоустрою, цивільного процесу, криміналістики та ін. Хоча ці посібники і мали свої недоліки, однак вони сприяли розвитку правової науки і навчання, з марксистських позицій давали роз'яснення та тлумачення проблемам держави і права, питанням радянського законодавства. Вчені та викладачі юридичних вузів активно брали участь у розробці нового законодавства, діяльності державних органів, суду і прокуратури щодо вивчення і збагачення практики застосування законів та інших нормативно-правових актів [2, с. 94–100].

У перші роки Великої вітчизняної війни вимушені були призупинити свою роботу більшість юридичних вузів УРСР [2, с. 95]. Перервана була також творча праця колективу Львівського університету та його юридичного факультету [9]. У перші ж дні окупації почалися масові арешти і розстріли науковців та викладачів. Так, було розстріляно і замордовано 42 особи професорсько-викладацького складу Львівського університету, серед яких були і відомі науковці юридичного факультету, що підтверджено «Меморандумом про знищення фашистами інтелігенції м. Львова» [10, с. 22].

Правовою основою розбудови радянської вищої юридичної освіти в республіці перших повоєнних років стала постанова ЦК ВКП(б) від 5 жовтня 1946 р. «Про розширення і поліпшення юридич-

ної освіти в країні». Цією постановою було передбачено проведення низки заходів, спрямованих на подальший розвиток юридичної освіти та правової науки в УРСР. Зокрема, передбачалося збільшити, починаючи з 1947 р. прийом студентів на перші курси юридичних факультетів університетів і юридичних інститутів, відкрити нові вищі і середні спеціальні навчальні заклади, забезпечити підготовку і видання підручників за галузями юридичної науки, збільшити прийом до аспірантури з питань права, організувати річні вищі курси вдосконалення кваліфікації юристів тощо [10, с. 22].

Для всіх юридичних факультетів університетів був встановлений п'ятирічний термін навчання. Навчальний план складався з великої кількості як загальнонаукових, так і спеціальних дисциплін. На 4–5 курсах вводилась спеціалізація студентів за одним із чотирьох напрямків: державно-правовим, міжнародно-правовим, кримінально-правовим, цивільно-правовим. На п'ятому курсі студенти повинні були захищати дипломну роботу і здавати три державні екзамени [2, с. 95].

На виконання цієї ж постанови ЦК ВКП (б) запроваджувались також двохрічні юридичні школи, а при Академії наук УРСР було створено окремий сектор держави та права. Були переглянуті й затверджені нові навчальні плани юридичних інститутів і юридичних факультетів. Продовжувала зростати кількість студентів юридичних вузів (у 1951 р. – 18 826 осіб). Змінився також і склад студентів-юристів. У 1948 р., наприклад, більше 40% із них складали демобілізовані солдати й офіцери – учасники Великої Вітчизняної війни. Понад 75% студентів були членами і кандидатами в члени партії та комсомольцями. Це дозволяло скеровувати більшу частину осіб, які закінчили вузи, на відповідальні посади в органи юстиції і прокуратури. За період 1947–1952 рр. в систему Міністерства юстиції прийшло 4864 випускники вищої школи, в систему прокуратури – 4560 [2, с. 96].

Дослідники зауважують, що після виходу цієї постанови збільшився набір студентів та аспірантів до юридичних вузів, окреслилася тенденція до більшої організованості у проведенні наукових правознавчих досліджень і посилення зв'язків правової освіти з практикою [10, с. 22]. При цьому керівники партійних органів пильно стежили за професорсько-викладацьким складом та абітурієнтами з метою вилучення з їх числа учасників «українських націоналістичних організацій» [8]. Незважаючи на ідеологічний тиск з боку партії щодо студентів та викладачів, можемо спостерігати, що послідовне здійснення заходів,

які передбачались постановою ЦК ВКП (б) від 5 жовтня 1946 р., було значним кроком уперед у формуванні і розвитку юридичної освіти та заклало правові основи для її подальшого росту.

Поряд із юридичними вузами підготовку кадрів здійснювали також юридичні школи, куди за скеруванням керівних органів приймали осіб у віці від 23 до 35 років. У досить короткі терміни юридичні школи підготували для органів юстиції і прокуратури значну кількість працівників середньої кваліфікації.

Маючи життєвий досвід, стаж виробничої і суспільної роботи, їх охоче брали на роботу в органи прокуратури, міліцію, суди. Однак, завдання і специфіка роботи вимагали, від працівників наявності вищої юридичної освіти. Тому випускники юридичних шкіл, приходячи на роботу, як правило, змушені були поступати у заочні юридичні вузи і навчатись там ще 5–6 років [2, с. 96].

Стояло також питання щодо підготовки юристів для міністерств, відомств, апарату місцевих Рад. Однак ці органи, як і органи прокуратури та суду, пред'являли до спеціалістів-юристів високі вимоги, яким молоді випускники не завжди відповідали.

На якості підготовки останніх позначились і наявні недоліки у кваліфікації викладачів, недостатня кількість навчальної та наукової літератури [2, с. 97].

Підвищені вимоги до організації підготовки спеціалістів, що були поставлені перед вищою школою, знайшли своє відображення у постанові Ради Міністрів СРСР і ЦК КПСС від 30 серпня 1954 р. «Про покращення підготовки, розподілу і використання спеціалістів із вищою та середньою освітою».

Заходи, окреслені у постанові, були основою програми подальшого розвитку вищої юридичної освіти УРСР, що була здійснена у наступні роки. У юридичних вузах, згідно цієї постанови, було запроваджено єдину спеціальність «правознавство» і затверджено новий навчальний план, спрямований на підвищення рівня загальнонаукових і загальноюридичних знань випускників. Водночас навчальний план передбачав можливість отримання і додаткових спеціальних звань з одного з напрямків юриспруденції [2, с. 99]. Варто підкреслити, що такий широкий спектр підготовки юристів-спеціалістів означав, що кожен випускник юридичного вузу повинен бути підготовленим до будь-якої роботи юридичного спрямування.

Для впорядкування мережі юридичних закладів було поставлено завдання: створити центр юридичної освіти у кожній союзній респуб-

ліці, у кожному великому економічному районі, наблизити підготовку юристів до місця їх майбутньої роботи, розгорнути наукові дослідження у сфері держави і права з урахуванням потреб державного і правового будівництва у республіках.

Вагоме значення мала для цього перебудова та організація юридичної освіти у вузах. Дослідники стверджують, що заходи з впорядкування вищої юридичної освіти, проведені у 1954–1955 рр., створили умови і для подальшого розвитку юридичної освіти [2, с. 96–99].

Висновки. Отже, незважаючи на кадрову політику з боку партії – політику недовіри до місцевої інтелігенції, ідеологічний тиск щодо професорсько-викладацького складу та студентів, репресії та терор, у стінах юридичних навчальних закладів, сформувались висококваліфіковані викладацькі колективи, які надавали якісну професійну підготовку студентам.

Зрозуміло, що перелічені вище процеси гальмували розвиток вищої освіти в Україні. Проте, заходи, які були передбачені у постановвах ЦК ВКП (б) стали вагомим кроком уперед у формуванні й розвитку юридичної освіти та заклали правові основи для її подальшого росту та функціонування.

---

1. Юридична наука і освіта на Україні / Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко, Б.М. Бабій та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 304 с.

2. Курицын В.М. Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР / В.М. Курицын, А.Ф. Шебанов. – М.: Наука, 1976. – 239 с.

3. Осмоловська О.Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Ю. Осмоловська. – Донецьк, 2004. – 23 с.

4. Гуз А.М. Еволюція шкільної правової освіти України у другій половині XIX–XX ст. / А.М. Гуз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2009_16/evoluciya%20wkilnoi.pdf

5. Мироненко О.М. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / О.М. Мироненко, І.Б. Усенко. – К., 2001. – 220 с.

6. Штейнгле О.Ф. Освітньо-культурний рівень владної верхівки Радянської України (1945–1953 рр.) / О.Ф. Штейнгле. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://www.nbuvi.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2010_XXVIII/shteynle.pdf

7. Львівський університет / В.П. Чугайов, С. А. Макачук та ін. – Львів: Вид-во при ЛДУ «Вища школа», 1986. – 148 с.

8. Герегова С.В. Розвиток вищої освіти у західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) / С.В. Герегова, Т.В. Марусик. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/1997/3/9.pd/>

9. Тищик Б. Историчний огляд. Юридичний факультет / Б. Тищик, І. Бойко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law.lnu.edu.ua/about/history/>

10. Шемшученко Ю.С. Вибране / Ю.С. Шемшученко. – К.: «Юридична думка», 2005. – 592 с.

Скакун М.И. Организационно-правовые основы формирования и становления системы юридического образования в УССР (20-ые – середина 50-х гг. XX ст.).

На основе исторических документов и фактов, в первую очередь постановлений ЦК ВКП(б), исследуются закономерности формирования и функционирования системы юридического образования в УССР (20-ые, – середина 50-х гг. XX ст.).

Ключевые слова: юридическое образование, советская система образования, высшая школа, университеты, тоталитарная система.

Skakun M.I. Organizational and legal basis for the formation and development of Law education in Ukrainian SSR (20 – mid 1950-ies).

The formation and functioning of Law education in the Ukrainian SSR in 1920 – mid 1950-ies on the basis of the historical documents, especially resolutions of the Central Committee of the All-Russian Communist Party of Bolsheviks, are researched.

Key words: legal education, soviet system of education, higher school, universities, totalitarian system.

Стаття надійшла 21 січня 2013 р.